

LEVANDE KULTURMINNEN

Av NILS DAHLBECK

Kulturen är ett vittomfattande begrepp. I allmänhet avser man väl med kulturföremål sådana som direkt skapats av människan. Dessa människans skapelser kunna vara av mer eller mindre materiell eller andlig substans såsom husgeråd, konstföremål, byggnader, böcker, vägar, gravar o. s. v. Men kulturminnen äro icke endast dessa. Det finnes dessutom en stor grupp, som människan påverkat och omformat, men som på det hela taget lever ett eget liv: de naturminnen, som jag kallar de levande kulturminnena.

Råvaruproblemet är och har alltid varit kulturens stora grundproblem och människans omgivning sätter sin prägel på kulturen, men även människan har ifrån tidernas begynnelse satt sin prägel på sin verksamhetsfär. Allt efter kulturens art har därvid en bestämd landskapstyp utbildats. Kulturen har tillika tagit djur och växter i sin tjänst och därvid, oavsiktligt eller målmedvetet, gynnat vissa typer, vilka under en viss form av mänsklig odling varit av avgörande betydelse för denna kultur, men vilka senare i många fall fått helt försvinna eller blivit ersatta av andra typer. En tredje grupp levande kulturminnen utgöra de växter, som den finske forskaren LINKOLA betecknar som den äldre kulturens följeslagare, och en motsvarande typ bland djuren finnes också. Den äldre kulturens följeslagare äro ogräsen bland växter och djur. Dessa utnyttja den rådande kulturformen och kunna skada människan mer eller mindre, men sker en ändring av kulturen äro många bland dem dömda att försvinna helt eller delvis.

De levande kulturminnena ha i motsats till de andra icke blivit föremål för någon konsekvent vård. Trots att de i

många fall kunna vara av oändligt värde för förståelsen av de äldre kulturformerna få de försvinna ofta utan att någon egentligen känner sig på minsta sätt upprörd.

Under de senaste åren har landskapsvården blivit en fråga av allt större betydelse. Det svenska landskapet genomgår för närvarande en omformning av kolossala mått. Såväl jordbruket som industrien och bebyggelsen har under de sista åren i många fall helt ändrat former. Det är ju endast försvinnande små arealer av vårt land som icke människan påverkat och nu söker man konsekvent utnyttja varje del på det sätt, som ger den mesta avkastningen. Den halvöppna landskapstypen där träd och buskar omväxlade med mindre öppna partier eller de områden, som äro skoglösa utan att vara åkermark, försvinna nu nästan helt. L ö v ä n g a r n a, naturskyddets sorgebarn, som RUTGER SERNANDER betecknande kallat dem, och h a g a r n a, som kanske inspirerat den svenska konsten mer än någon annan landskapstyp, synes nu vara dömda att försvinna. I deras ställe komma de rationellt skötta betesvallarna och de delar, som inte bli betesvallar, bli skog. Överhuvud taget sker nu en delning av det halvöppna landskapet. Den ena delen blir helt skogbevuxen och den andra helt öppen. De stora sydsvenska betesmarkerna, fälader i Skåne, falor i Västergötland, ljunghedarna i Halland och Bohuslän, kulturalvaren på Gotland och Öland, hagmarkerna i Småland tillika med Mellansveriges och Norrlands hagar och fäbodvallar — allt detta kommer att försvinna och har redan försvunnit från stora delar av landet.

Men även skogarna gå en omformning till mötes. Gransko-gen intar allt mer lövskogens plats i södra Sverige. Lövskogen hotas ju nu dessutom av konjunkturerna på gengasved. Om vi inte se upp kommer de stora lövträden att snart vara endast ett minne. Det innebär ej endast att det yppiga draget i landskapet försvinner utan det kommer också att ha andra komplikationer. Misteln är visserligen ett naturminne, men man kan väl aldrig tala om mistel utan att tänka på den fornnordiska gudasagan. Lövskogens reducering i Mälardalen betyder

Bild 1. Mistels framtid i Mälardalen är beroende av lövskogens utveckling. Om vi skall kunna bevara denna naturhistoriska relik, tillika ett levande kulturminne, måste vi framför allt värda lind, lönn och vildapeln. — Mistel på lind, Eldgarn, Färentuna, april 1934. Foto förf.

mistels död. Även om den alltjämt skeende mistelplockningen är en fara för beståndet, är vildapelns och lindens försvinnande en katastrof. Om vi inte gör något är katastrofen snart fullbordad.

Kolmilorna, som i alla våra bergslag skapat smultronfyllda gläntor, flyttas nu fram till bebyggelsen, gläntorna bli allt färre. Åkrarnas diken ersättas allt mera med täckdiken och stora avloppskanaler, vilka årligen putsas. Stenrösa och de små backarna tagas bort och utjämnas och med dem försvinna de värmeälskande blommorna, nyponsnåren, hagtornarnas och slånets vita drivor. Törnskatorna få snart endast taggtråden att sätta upp sitt byte på. De sankt slätterängarna och vassjöarna dikas ut och bli åker. Landskapet kommer

att mista sin individualitet. Skillnaden mellan det skånska och det jämtländska landskapet kommer snart endast till uttryck i tillväxt och avkastning per hektar.

Låt oss ta ett par exempel från Uppland. De kala bergknalarna på Uppsalaslätten minna om den tid, då landskapet var en stor skärgård. Dessa skär ha tydligen icke varit skogklädda utan ha i sin flora bevarat en viss skärgårdsprägel. Dessa levande minnen ha bevarats till vår tid genom den mänskliga odlingen. Genom skogplanteringen äro de dömda att försvinna och hela landskapets karaktär, hälleflintsöarna i lerhavet, kommer att helt förändras.

Borde vi inte kunna finna något sätt att på ett betryggande sätt bevara en bit av Kungsängen med dess liljor? Det gäller inte här att endast skapa ett naturreservat utan i lika hög grad att bevara den kulturella traditionen.

En annan grupp av levande kulturminnen är de äldre kulturväxterna och husdjursraserna.

De gamla husdjursraserna ha i vårt land i stor utsträckning försvunnit. Det förvånade några engelska kennelmän att de svenska spetsarna voro så föga beaktade och vårdade. Några gamla svenska hundar finnas ännu. Lapphunden, Kalixhunden, jämthunden och gråhunden finnas kvar. Den stora Dalbohunden är försvunnen tillika med många andra raser.

Fjällkon och rödkullan ha kommit till heders men smålandsoxen, denna uroxens tämjda avkomma, är borta eller i varje fall i det närmaste försvunnen. Ölandshästen är försvunnen. Glädjande nog finnes ännu gotlandsrusset kvar. Tack vare hemslöjdens uppsving komma de gotländska utgångsfåren och Dalarnas lantras åter till heders. Men typen förändras. Om det finnes någon möjlighet att åter få se en fyr- eller sexhornad gotlandsgumse, Vädurens förebild, är väl redan tivelaktigt. Var finns den gamla högbenta, svartfläckiga grisen, de gamla lagarnas ollonsvin, Särimmers släkting? Den är inte längre i livet utan endast ett minne i våra skrifter.

Den granna bondtuppen är väl också snart endast en saga

Bild 2. I anslutning till ruinerna av Alsnö hus finns en rad ålderdomliga kulturväxter. Körsbärlunden torde dock icke ha något samband med lustlottets glanstid. Våra fruktsorters historia är visserligen ännu i stor utsträckning outredd, men körsbärsträdet är troligen en fruktsort från nyare tid. — Alsnö hus, Adelsö s:n, maj 1938. Foto förf.

och samma öde drabbar de vildandsliknande ankorna och de grååsliknande gässen. Det finns människor som hålla kreatur för sitt nöjes skull. Det vore glädjande om dessa lyckliga ville bevara de gamla lantraserna.

Intill gårdarna odlade man en och annan växt, icke så mycket för dess skönhet men mer för dess inneboende krafter. I vår tid upplever trädgårdsskötseln ett uppsving som aldrig tillförne. Om man emellertid vill söka upp de gamla trädgårdsväxterna skall man icke gå till gårdarna med trädgård utan till de få gårdar, som ännu icke skaffat sig trädgård. I den moderna trädgården vill man dels ha blommor med grannfärg och dels växter som ge stor avkastning. De gamla sorterna ha ofta små blommor, och de bärande sorterna ge en lägre

avkastning. De passa därför icke in i den nuvarande kulturen utan försvinna. Under de allra senaste åren har intresset för gammaldags växter emellertid åter stigit. Ju mer en rörelse tar fart desto mer intresse ägnar man även rörelsens förhistoria. Men samlandet och bevarandet av de gamla kulturväxterna sker tyvärr allt för ofta schablonmässigt. Man planterar en inköpt kollektion eller efter en publicerad lista.

Professor Sernander samtalande en gång då seklet var ungt med den berömde ärfthlighetsforskaren HUGO DE VRIES om dessa problem. De kommo då överens om, att man borde inrätta ett ålderdomshem för de uttjänta kultursorterna. Under århundradenas lopp har otrolig möda och omsorg blivit nedlagd på att skapa nya kulturformer, vilka spridas mer eller mindre långt, komma ur modet och försvinna. Hur gärna man än vill kan icke samma sort ånyo framställas. Sernander har sedermera framfört ett konkret förslag om inrättandet av landskapsträdgårdar, där landskapets lokalsorter skulle få en fristad. Hembygdsgården skulle i sin trädgård odla traktens kulturväxter och därvid sträva efter att bevara dem, som ännu finnas att uppdriva i trakten. Alltså inte beställa en samling äldre kryddväxter från någon leverantör. Man kommer inte på idén att skaffa en grävkäpp från australnegrerna och lägga in den i ett hembygdsmuseum och säga att en sådan käpp användes här i trakten under stenåldern; eller en bastkorg från Polen och säga att sådana bastarbeten gjordes fordom här. Överhuvud taget gör man sig icke skyldig till falsketikettering i sådana fall. Däremot planterar man utan en tanke luktnypon av tysk härstamning i en kulturhistorisk trädgård, därför att luktnyponet var en del av medeltidens mest skattade rosor, eller försöker att få rosmarin i en hembygdsträdgård »som i våra mormödrars tid», trots att den veterligen icke växt hos oss på friland.

Hembygdsträdgården bör alltså samla traktens sorter av fruktträd, blommor och kryddväxter. På så sätt kunde vi bevara sorter som nu hastigt dö ut innan vi ännu hunnit tolka deras mysterier.

Bild 3. Kungsängsliljan är i vårt land en tämligen ung kulturflykting. Den har dock vunnit ett så fast insteg i vår flora och kulturtradition att man t. o. m. knutit kungsängsliljan till traditionen om slaget vid Fyrisvall. — Vårdsätra, Bondkyrko s:n, 21 maj 1930. Foto The Svedberg.

Den dubbla kanelrosen, krikonet, det lilla röda, aromatiska medeltidsplommonet, kaniker, libsticka, den doftande höstfloxen, de gamla rabarbersorterna o. s. v. skulle här i hembygdsträdgårdar och hos intresserade privata samlare finna en fristad, samlarna och vårdarna och hela vårt folk till glädje och forskningen till gagn.

Men detta räcker inte. Vi måste lära oss att bevara naturvärdena överallt i vår omgivning. Det är inte meningen att all tradition och alla levande kulturminnen enbart skall finnas i våra museigårdar. De måste bevaras på många håll, om inte vår tradition skall brytas.

Att fälla ett vårdträd är ett brutalt dödande av gårdens levande kontinuitet. Något sådant bör vara otänkbart, även om en uppländsk vårdoxel kan vara värd några kronor som gengaskol.

Den tredje gruppen levande kulturminnen, den gamla kulturens följeslagare, gå också en mörk framtid till mötes. Vid boplatserna ha en del växter och djur funnit lämpliga möjligheter för bosättning. En del av dessa utnyttjade människan i gångna tider. Kattmyntan, hjärtstillan, kransborren och den gode Henrik spelade en stor roll i folkmedicinen. Man gynnade dem icke direkt men man utnyttjade dem. Ett belysande exempel är kransborren, *Marrubium vulgare*, i Uppland. Den fanns en gång spridd i hela landskapet. ERIK ALMQUIST påpekar i Upplands vegetation och flora, att den tycks ha haft anseende nästan som universalmedicin. Den är nu helt försvunnen från landskapet. Om den märkliga förekomsten av *Salvia pratensis* i Vendel hör till denna kategori är svårt att säga, men det är en trängande nödvändighet att snabbt rädda den lilla återstoden, om den inte skall röna samma öde som kransborren.

En mellanställning inta några arter, som antagligen planterades invid gården, som malörten, men som sedan fick sköta sig själva. Den gamla kulturens följeslagare, vilka tidigare varit bland de vanligaste, äro nu i snabbt utdöende. Om vissa av dessa arter haft naturliga ståndorter i vårt land är numera ej möjligt att avgöra. Under tidigare årtusenden kunna mycket väl lämpliga naturliga lokaler stått dessa växter till förfogande, varifrån de kunna ha spritt sig in över kulturlokaler och där hållit sig kvar sedan klimatet ändrats och de ursprungliga ståndorterna i grund blivit ändrade.

Man ber ofta om uppgift på naturskyddsarbete, man vill själv göra något och det är ju ingen förunnad att ensam avsätta en nationalpark. I vården av stugknutens blommor, av gårdens vårdträd och av den närmaste stenknallens nyponsnår har många upplänningar en ständig arbetsuppgift. Om den vården inte blir allmän blir vårt landskap en produktionsmaskin utan omväxling, tradition och känsla.